



ग्रंथपालनाचा इतिहास : प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंड

प्रा. दादाजी शेवाळे

श्री. स. ह. केळकर कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, देवगड



ग्रंथपालनाचा इतिहास हा मानवी ज्ञानपरंपरेच्या जतन व संवर्धनाशी निगडित आहे. प्राचीन काळात ज्ञानाची नोंद मातीच्या फलकांवर, ताडपत्रांवर व हस्तलिखित स्वरूपात केली जात होती. अलेक्झांड्रिया ग्रंथालय हे प्राचीन काळातील जगप्रसिद्ध ग्रंथसंग्रहालय मानले जाते, ज्याने ज्ञानसंकलन व वर्गीकरणाची पायाभरणी केली. तसेच नालंदा विद्यापीठ येथील ग्रंथसंपदा भारतीय ज्ञानपरंपरेचे प्रतीक होती. या काळात ग्रंथपालनाची भूमिका मुख्यतः हस्तलिखितांचे जतन, प्रतिलिपी तयार करणे व विद्वानांना संदर्भसाहित्य उपलब्ध करून देणे अशी होती.

प्रास्ताविक

मानवजातीच्या विकासासाठी ग्रंथालयांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. मानवाच्या इतिहासावर दृष्टिक्षेप टाकला असता असे लक्षात येईल की, ग्रंथालये मानवी विकासाशी अधिक संबंधित आहेत. ग्रंथालये ही मानवी शिक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण अशी शक्ती आहे. समाजजीवनासंदर्भातील कार्ये प्रामुख्याने विविध संघटनांमार्फत संघटित व नियंत्रित होत असतात. ज्ञानसंग्रह करणारी ग्रंथालय ही संस्थादेखील अशाच सामाजिक स्वरूपाची आहे. ग्रंथालये ज्ञान व माहिती जमवत असतात. संग्रहित केलेल्या माहितीचे पृथक्करण व वर्गीकरण करून जरूर त्या वेळी ही माहिती उपलब्ध करून देतात. ही सर्व माहिती लिखित, मुद्रित किंवा यंत्राच्या मदतीने विविध साधनांमध्ये संचयित वाचनसाहित्याच्या रूपाने ग्रंथालयांतून ठेवण्यात आलेली असते. या माहितीच्या आधारावरच समाजजीवनामध्ये विविध स्वरूपाची कार्ये व योजना पार पडत असतात. मानवाच्या सर्वांगीण विकासात ज्ञानाचा व माहितीचा वाटा अत्यंत महत्त्वपूर्ण असल्यामुळेच ग्रंथालयांची भूमिका समाजाच्या विकासामध्ये उल्लेखनीय आहे.

'ग्रंथालय' : संकल्पना व अर्थ

'ग्रंथपालन' हे सध्याच्या युगात 'व्यवसाय' (Profession) म्हणून मान्यता पावले आहे. ग्रंथपालन म्हणजे वाचनसाहित्याचे उपार्जन करणे, त्यांची नोंद करणे, वर्गीकरण व तालिकीकरण यांच्या साहाय्याने वाचनसाहित्याची मांडणी करणे व ते वाचकास उपलब्ध करून देणे, तसेच संदर्भ व माहिती सेवा उपलब्ध करून वाचकांची सेवा करणे हेही ग्रंथपालनाचे कार्य आहे. 'वाचन, अभ्यास अथवा संदर्भासाठी केलेला ग्रंथसंग्रह' या स्पष्टीकरणाशी इंग्रजी भाषेतील

'लायब्ररी' ही संज्ञा संबंधित आहे. लॅटिन भाषेतील लायबर (Liber) म्हणजे 'अ बुक' (a book) या संज्ञेपासून तिची व्युत्पत्ती झाली आहे. 'ग्रंथालय' ही मराठी भाषेतील संज्ञा म्हणजे इंग्रजी भाषेतील 'लायब्ररी' (Library), या संज्ञेचा पर्याय आहे. फ्रेंच भाषेतील 'लिब्रराय' (Librairie) हीसुद्धा 'लायब्ररी' या संज्ञेशी समान वाटणारी संज्ञा आहे, परंतु तिचा अर्थ मात्र वेगळा म्हणजे 'ग्रंथाचे दुकान' किंवा 'प्रकाशक' असा आहे.

ग्रंथालय म्हणजे एखादी इमारत किंवा खोली किंवा खोल्यांचा समूह आणि त्यातील ग्रंथसंग्रह असा अर्थ इ.स. १५ व्या शतकापासून अस्तित्वात आहे. अर्थात 'लायब्ररी' या संज्ञेत 'ग्रंथ व त्याचा उपयोग' हा अर्थ त्या प्रारंभापासूनच अभिप्रेत आहे, त्यामुळे वाचनसाहित्याचा संग्रह, जतन व व्यवस्था करून वाचकाच्या उपयोगासाठी ते उपलब्ध करून देणे ही 'ग्रंथालय' या संकल्पनेची व्याप्ती आहे.

ग्रंथ, वाचक आणि ग्रंथालय सेवक हे ग्रंथालयाचे प्रमुख घटक आहेत. ग्रंथ आणि वाचक यांची सांगड घालण्यासाठी ग्रंथालय सेवकाची जरूरी असते. ग्रंथाचा महिमा ओळखणारा मर्मज्ञम्हणजे ग्रंथपाल. त्याच्याकडील उपलब्ध वाचनसाहित्याची आपल्या वाचकांना तो ओळख करून देण्याचे काम करतो. "ज्याला विचार करता येतो त्या प्रत्येकाचा ग्रंथाशी संबंध असतो आणि ज्याचा ग्रंथाशी संबंध असतो त्याला विचार करता येतो. ग्रंथ हे वैचारिक देवघेवीचे मध्यस्थ आहेत आणि ग्रंथपालन ही विचारी मानवाची प्राथमिक अट आहे."

डॉ. शि. रा. रंगनाथन यांनी ऑक्सफर्ड इंग्लिश डिक्शनरीतील मूळ व्याख्येत जनसंपर्क व संप्रेषण या बाबींची भर घालून खालीलप्रमाणे व्यापक व्याख्या दिली आहे.

"A library is a public institution or establishment charged with the care of collection of books, the duty of making them accessible to those who require the use of them and task of covering every person in its neighbourhood into habitual library goer and reader of books."

डॉ. रंगनाथन यांनीही ग्रंथालयास सार्वजनिक संस्था असे संबोधले आहे. वाचनसाहित्याचा संग्रह सुव्यवस्थितपणे जतन करणे, आवश्यकतेनुसार वाचकांना तो उपलब्ध करणे, त्याबरोबरच आजूबाजूच्या सर्वच व्यक्तींना ग्रंथालयाकडे आकर्षित करून त्यांना नियमित वाचक बनविणे हे ग्रंथालयाचे उत्तरदायित्व आहे.

ग्रंथालयाच्याव्याख्येवरून ग्रंथ, वाचक आणि ग्रंथालय सेवक हे तीन महत्त्वाचे घटक आहेत, हे स्पष्ट होते. अभ्यास, संशोधन, सर्वसाधारण वाचन, मनोरंजन या गोष्टींसाठी सर्वांना उपयुक्त असा एकत्र केलेला हस्तलिखित वा मुद्रित ग्रंथाचा सुव्यवस्थितपणे मांडणी करून ठेवलेला संग्रह म्हणजे ग्रंथालय होय. ग्रंथाप्रमाणेच चित्र, शिल्प, ध्वनिमुद्रिका, मायक्रोफिल्म, मायक्रोकार्ड्स, दस्तऐवज, दफ्तरे (Archives), दृक-श्रव्य साधने, ताम्रपट, शिलालेख, तिकिटे, प्राचीन नाणी, वगैरेंचाही संग्रह होऊ लागला. संगणकीय तंत्रज्ञानामुळे आज हजारो ग्रंथांची माहिती एका ठिकाणी व कमी जागेत संग्रहित होऊ लागली. ग्रंथालयांचे स्वरूप मुद्रित व इलेक्ट्रॉनिक माहिती संदर्भ साधनांचे व सेवांचे संग्रहालय असे व्यापक होत गेले आहे. इंटरनेट सेवांमुळे व्हर्चुअल लायब्ररी, डिजीटललायब्ररी, इलेक्ट्रॉनिक लायब्ररी अश्या संकल्पनाही मूळ धरू लागल्या आहे.

ग्रंथालयाचा इतिहास

- **विटांवरील ग्रंथ**

ग्रंथालयांचा इतिहास साधारणपणे लिपीच्या इतिहासाशी समांतर आहे. प्रारंभी मातीच्या विटा, कातडे, धातूचे पत्रे, झाडाच्या साली व पाने, बांबूच्या पट्ट्या तसेच पृष्ठभाग, इत्यादी साधनांचा ग्रंथलेखनासाठी वापर करण्यात

येत असे. प्राचीन मेसोपोटेमियाच्या प्रदेशात (सध्याचा इराक) विटांची ग्रंथालये (Libraries of clay) स्थापन करण्यात आली होती. या प्रदेशात दगड दुर्मीळ असल्याकारणाने मातीच्या विटांचा उपयोग करण्यात येऊ लागला. या विटा पाच इंच लांबीच्या असत. त्या ओल्या असतानाच त्याच्यावर टोकदार साधनाने (Stylus) अक्षरे कोरून लिहीत. विटांच्या पृष्ठभागावर लेखन केले जाई. टोकदार शस्त्राचा उपयोग केल्याने त्या लिपीला विशिष्ट प्रकारचे एक वळण मिळाले. त्याला अनुसरून तिला 'क्युनेफॉर्म' (Cuneiform) लिपी असे म्हणू लागले. विटांवर लेखन करित असताना त्या ओल्या असत. ओल्या विटा भट्टीत किंवा उन्हात वाळवाव्या लागत. विटांच्या प्रत्येक पृष्ठभागावर क्रमांक देण्यात येई. जवळजवळ इसवी सनाच्या सुरुवातीपर्यंत विटांवरील ग्रंथलेखनाची ही परंपरा सुरू होती. इ.स. १९ व्या शतकात युरोपियन संशोधकांनी आशियामायनरमध्ये केलेल्या उत्खननात असुरबनिपाल यांच्या राजवाड्याच्या आवारात विटांची ग्रंथालये एकाद्यानात सापडले. अल्बझॅन्ड्रियाच्या टॉलेमी राजाच्या ग्रंथालयातही लेखन असलेल्या अनेक विटा सापडल्या आहेत. तिनवेली येथील विटांचे ग्रंथ मिळाले आहेत.

• पापिरसवरील ग्रंथ

ज्या काळी मेसोपोटेमियामध्ये विटांवर ग्रंथलेखनाचे काम चालत असे त्याच काळात इजिप्तमधील लोक पापिरसवर ग्रंथलेखन करित होते. पापिरस (Papyrus) या शब्दावरून आजचा पेपर शब्द आलेला आहे. इजिप्तमध्ये नाईल नदीच्या काठी पापिरस नावाची लव्हाळ्याच्या जातीची एक वनस्पती आढळत असे. या झाडाच्या फांदीपासून दाबून पट्टी तयार करण्यात येई. ही पट्टी कागदासारखी दिसत असे. या पट्ट्या किंवा तुकडे एकमेकाला जोडले जात. ब्रिटिश म्युझियममध्ये १३३ फुटी पापिरसवरील लिखाण केलेली पट्टी अद्याप सुरक्षित ठेवण्यात आली आहे. भूमध्य समुद्राच्या आसपास असलेल्या तत्कालीन प्राचीन देशांमध्ये इ.स.पू. ५०० ते इ.स.पू. ३०० दरम्यान पापिरसचा लिहिण्यासाठी उपयोग केला जात असे. इजिप्त, ग्रीस आणि रोमच्या प्राचीन ग्रंथालयांमध्ये संपूर्ण माहितीचे संकलन वा लिखाण हे पापिरसाच्या पट्टीवरच करण्यात येई. चौथ्या शतकात अलेक्झांडरने ईजिप्तवर स्वारी केली व तेथे टॉलेमीचे राज्य स्थापन केले. त्या वेळेपासून हिरोग्लिफिक (Hieroglyphic) लिपीतील पापिरसवर लिहिलेले ग्रंथ पृथ्वीच्या पोटात गाडले गेले होते. इ.स. १९ व्या शतकात झालेल्या उत्खनात ते सापडले.

• कातड्यावरील ग्रंथ

पापिरसवर लिहिली जाणारी पुस्तके टिकाऊ नाहीत हे लक्षात आल्यावर, तसेच पापिरसाच्या अभावामुळे अन्य टिकाऊ साधनांचा शोध घेण्यास सुरुवात झाली. विटा, शिळा, तांबे अशांसारख्या साधनांचा वापर सुरू होता-होता जनावरांच्या कातड्यावर दोघे बाजूने लिहिता येते व हे लिखाण टिकाऊ आणि एका जागेवरून दुसऱ्या जागी नेणे सुलभ असल्याचे आढळून आले. ईजिप्तमध्ये इ.स.पू. ४२ व्या शतकातील कातड्यावर केलेल्या लिखाणाचा नमुना सापडला आहे. इ.स. १९४० ते १९५० च्या दरम्यान मृत समुद्राचे (Dead Sea) उत्खनन झाले तेव्हा मातीच्या रांजनात ठेवलेल्या कातड्यांच्या सुखत्यांची पुस्तके सापडली. कातड्याचा आकार मोठा असल्याकारणाने त्याच्या घड्या घालून लिहिण्यात येत असे. एक, दोन, तीन यांप्रमाणे घड्या घालून कातड्याची फोर्लियो, क्वार्टो, ऑक्टोव्हो अशी अधिकाधिक लहान आकाराची पाने तयार करण्यात येत असत. ही लहान आकाराची पाने डाव्या किंवा वरील बाजूस शिलाई करून व त्यास पुठ्ठा चिटकावून ते

पुस्तकाप्रमाणे दिसत असत. बांधीव ग्रंथाला (Codex) त्या काळात बायबल (ग्रंथामध्ये Biblion) म्हणत, याचे कारण म्हणजे बायबल लिहिण्यासाठी फक्त झेलमचा (वासराचे कातडे) उपयोग करण्यात पद्धत होती व त्याची बांधणीही(Codex) करण्याची रीत होती, हे होय. ख्रिस्ती धर्मग्रंथ किंवा बायबल लिहिण्यासाठी पापिरसचा कधीही उपयोग करण्यात आला नाही. मध्ययुगीन काळात व्हेलमच्या ग्रंथांचा फार प्रसार झाला. धर्मग्रंथासाठी वापरण्यात येणारे व्हेलम अन्य ग्रंथांसाठीही वापरण्यात येऊ लागले. युरोपमध्ये १२ व्या शतकात विद्यापीठांची स्थापना होऊ लागल्यानंतर विद्यार्थ्यांसाठी पुस्तकांची गरज भासू लागली. विद्यार्थ्यांसाठी ग्रीक व लॅटिन भाषांतील नकलांची आवश्यकता पडल्याने विद्यापीठाने स्टेशनर नावाच्या अधिकार्याची नेमणूक करून त्याच्याकडून ग्रंथाच्या बहुप्रती करण्याचे कार्य सुरू केले.

- **भूर्जपत्र व ताडपत्र**

भारतातील पंजाब व गुजरात प्रांतात सिंधू संस्कृती नांदत होती. या संस्कृतीतील लोकांना लिपी माहीत असावी असा संशोधकांचा अंदाज आहे. कारण मोहेंजोदडो व हडप्पा येथे जे उत्खनन झाले, त्यातील सापडलेल्या अवशेषांवरून कोरीव लिखाण आढळून आले. मात्र हे लिखाण व लिपी अद्यापपर्यंत वाचण्यात किंवा ओळखण्यात यश आले नाही. इ.स.पू. ६०० मध्ये लिपी व लिपीकार हे शब्द पाणिनीच्या अष्टाध्यायात आढळतात, त्यामुळे पाणिनीच्या काळी लेखनकला अवगत होती असे दिसते. रा.के. लेले यांच्या मते भारतात कागदाचा प्रवेश केव्हा झाला व त्याचा वापर नेमका केव्हा सुरू झाला, तसेच तो येथे केव्हा बनविण्यात येऊ लागला याबाबत निश्चित व अचूक अशी माहिती मिळत नाही. इ.स.पू. ३२७ मध्ये सिकंदरच्या स्वारीत भारतात आलेला लेखक निऑर्कस (Neorcas) हा भारतातील कागदाचा उल्लेख करतो. सुरुवातीच्या काळात इ.स.पू. चौथ्या शतकात ग्रंथलेखन होत असावे, मात्र ग्रंथलेखनासाठी कागदाचा फारसा वापर केला जात नसावा असा तज्ज्ञांचा कयास आहे. कागदाचा जो थोडाफार वापर झाला असेल तो सर्व कागद चीनमधून आणला असावा असे दिसते. या काळातील ग्रंथलेखनाची साधने म्हणजे भूर्जपत्रे व ताडपत्रे हीच होत. कोणते लेखन करण्यासाठी कोणती साधने वापरावीत याचे विवेचन कौटिलीय अर्थशास्त्रात केलेले आहे. त्यावरून कौटिल्याच्या काळात भूर्जपत्रे व ताडपत्रे हीच मुख्यतः ग्रंथलेखनाची साधने असल्याचे स्पष्ट होते. या पत्रांवर अणकुचीदार सळईने व काजळाची शाई वापरून लिहिले जात असे अशी भूर्जपत्रे सुमारे १०० वर्षे टिकत. ताड व भूर्ज या झाडाची पाने रुंद व मोठी असल्याने त्यावर लिहिणे सोईचे जाई.

अशा प्रकारे प्राचीन काळात विविध साधनाव साधनांचा वापर करून ग्रंथ निर्माण होत होते. या ग्रंथांच्या संग्रहाच्या संकल्पनेतून ग्रंथालयाची निर्मिती झाली.

प्राचीन ग्रंथ संस्कृती

- **सुमेरियन (Sumerian)**

उत्खननात सापडलेल्या सुमेरियाच्या उध्वस्त शहरातील अवशेषांच्या आधारे असे म्हटले जाते की, इ.स.पू. २७०० साली धार्मिक, खाजगी व शासकीय स्वरूपाची ग्रंथालये अस्तित्वात होती. त्यातील टेलो येथील संग्रहालयामध्ये ३०००० ग्रंथांचा साठा होता. हे ग्रंथ चुनखडीपासून तयार केलेल्या विटांवर, धातू अथवा लाकूड यावर क्यूनिफॉर्म लिपीत लिहून ठेवण्यात आले आहेत. या ग्रंथांचा संग्रह म्हणजे सुमेरियन लोकांनी

मानवजातीला दिलेली एक देणगीच आहे. धार्मिक कृत्ये, प्रार्थना, लोककथा, मंत्रतंत्र, न्यायनिवाडे, याचबरोबर तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, वाङ्मयीन व तत्त्वज्ञानविषयक इतिहास सुमेरियन संस्कृतीमधून मिळण्यास मदत होते.

- **बॉबिलोनियन**

बॉबिलोनियन संस्कृती ही सुमेरियन संस्कृतीच्या नंतरची संस्कृती होय. बॉबिलोनियन संस्कृतीला सुमेरियन संस्कृतीचा वारसा मिळालेला होता. राजेरजवाडे आणि धार्मिक स्थळी म्हणजे देवालये यातून ग्रंथसंग्रह केला जाई. यामध्ये प्रामुख्याने भाजलेल्या विटांवरील ग्रंथांचा समावेश असे. बॉरसिप्पा (Borsippa) येथील विटांचा संग्रह एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथालय होते. प्रसिद्ध हामुराबी या राजाने तयार केलेली कायदा संहिता (Code) ही जगातील पहिली संहिता मानण्यात येते. हामुराबीची ही कायदा संहिता सध्या पॅरिसमधील म्युझियममध्ये पाहावयास मिळते. बॉबिलोनियन संस्कृतीत विशेषतः व्यापार, राजकीय घडामोडीच्या नोंदी, धार्मिक बाबी व दैनंदिन नोंदीसाठी इष्टिकांचा वापर करण्यात येत असे.

- **अॅसिरियन (Assyrian)**

अॅसिरियन राज्य हे बॉबिलोनियन राज्याशी समकालीन मानले जाते. ग्रंथपालन हा व्यवसाय या काळा इतका पुरातन आहे असे मानले जाते. राजा असुरबनिपाल (Asurbanipal) याने इ.स.पू. ६६८ ते ६२५ मध्ये निनेव्ह येथील एका मंदिराजवळ एक मोठे ग्रंथालय स्थापन केले. या विद्याविभूषित राजाने अॅसिरियन व बॉबिलोनियन वाङ्मय प्राप्त करण्याचा सपाटा लावला. त्याकरिता त्याने आपल्या लेखक मंडळीस बॉरसिप्पा येथे पाठवून तेथील संग्रहालयातील विटांवरील ग्रंथांच्या प्रती करण्यास वभाषांतरे करण्यास सांगितले. अशा प्रकारे असुरबनिपाल या राजाने निनेव्ह येथे २०००० पेक्षा जास्त ग्रंथविटा जमवून आपला संग्रह तयार केला. या संग्रहात अभिजात साहित्य, शास्त्रीय वाङ्मय, काळपट, राजाच्या वटहुकुमांचे दफतर आहे. १८५० साली ऑस्टिन लेअर्ड याने उत्खनन केले, तेव्हा त्यास निनेव्ह येथे हे ग्रंथालय सापडले. या ग्रंथसंग्रहालयातील विटांवर त्यांची मांडणीची चिन्हेही दिली आहेत. निनेव्ह येथील ग्रंथविटांवर ग्रंथालयांच्या इतिहासात प्रथमच वर्गीकरण व सूचीकरण केलेले होते. त्या विटांची रचना अतिशय तर्कशुद्ध होती. त्या विषयवार अगर विटांच्या प्रकारावर अवलंबून मांडण्यात आल्या होत्या. तसेच हे ग्रंथ बाहेर वाचावयास देण्यात येत व तेथे मुक्तद्वार ग्रंथालय होते. या ग्रंथालयातील काही इष्टिकाग्रंथ ब्रिटिश म्युझियममध्ये ठेवण्यात आलेले आहेत.

- **इजिप्शियन (Egyptian)**

रेवती नरगुंदे यांनी, 'ग्रंथालये आणि सामाजिक विकास' या ग्रंथात इजिप्तची संस्कृती, लेखनकला व साहित्य यांविषयी म्हटले आहे की, "इतिहासाच्या साक्षीनुसार इजिप्शियन लोकांनी २४ 'व्यंजने' (Consonant) असणारी 'मुळाक्षरे' (Alphabets) विकसित केली; पण त्यांनी आपल्या लेखनामध्ये संपूर्ण मुळाक्षर शैली स्वीकारलेली दिसत नाही. कारण त्यांच्या लेखनातील अक्षरांमध्ये 'चित्रे' (Pictographs) आणि प्रतिमा (Ideographs) यांचे मिश्रण आढळते. त्यांच्या साहाय्याने 'स्तंभ' (Columns) मध्ये लिखाण केले जाई; पण दोन शब्दांमध्ये मोकळी जागा, विरामचिन्हे किंवा वेगळी शीर्षके (Titles) यांचा उपयोग केला जात नसे. उजव्या टोकाकडून सुरुवात करून उजवीकडून डावीकडे असे लिखाण केले जाई." प्राचीन इजिप्तची वाढ ही सुमेरियन, बॉबिलोनियन व अॅसिरियन संस्कृतींच्या समकालीन होती. इजिप्शियन संस्कृती आणि अॅसिरियन मधील

लिखाणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या साधनांमध्ये फरक होता, कारण इजिप्शियन लोक लेखनासाठी पॅपिरसचा उपयोग करत. पॅपिरसच्या भेंडोळ्या जतन करून ठेवण्यात येत असत. इजिप्तमध्ये खाजगी, सरकारी तर काही मंदिरात ग्रंथसंग्रह होते. पॅपिरसची भेंडोळी ठेवण्यासाठी चिनी मातीचे डेरे केलेले असत किंवा धातूचे गोल सिलिंडर असत. त्यावर आत असलेल्या ग्रंथांचे बोधांक असत. इजिप्तमधील सर्वात मोठे संग्रहालय गिझे (Gizeh) येथे इ.स.पूर्व २५०० मध्ये होते व दुसरे संग्रहालय इ.स.पू. १२५०-७५ दरम्यान रॅमसेस दुसरा याने थेबीस (Thebes) येथे स्थापन केले होते. प्रिसे पॅपिरस (Prise Papyrus) हे सर्वात जुने म्हणून समजले गेलेले पॅपिरसवरील पुस्तक पॅरिसमधील Bibliotheque Nationale या ग्रंथालयात असून ते इ.स.पूर्व २८८० मध्ये लिहिले गेले असावे असा तर्क आहे.

- **अलेक्झांड्रिया**

प्राचीन काळातील अलेक्झांड्रिया ग्रंथालयाची स्थापना सिकंदरने इ.स.पूर्व ३३० मध्ये केली. सिकंदरचे उत्तराधिकारी टॉलमी प्रथम व टॉलमी द्वितीय यांनी संग्रह मोठ्या प्रमाणात वाढविला, एथेन्स व अन्य तत्कालीन नगरातून टॉलमी पुस्तके मागून आणत व त्याच्या प्रती तयार करवून घेत. यामध्ये प्राचीन पट्ट्या (Scrolls) मोठ्या प्रमाणावर संग्रहित करण्यात आल्या होत्या. टॉलमी द्वितीय याने ७२ ज्यु विद्वानांना बायबल (Old Testament) हिब्रू भाषेतून यूनानी भाषेत अनुवादित करण्यासाठी ठेवले होते. या विद्वानांनी सेतुअगिन्ट बायबल (Septuagint Bible) तयार केले. ज्युलियस सीझरच्या काळी अलेक्झांड्रिया ग्रंथसंग्रहालयात सात लाख ग्रंथ होते. प्राचीन पट्ट्या, चपिरस यांसारख्या साधनांवर लेखन करून या साहित्याचा संग्रह करणे ही फार अवघड बाब होती. असे असतानाही एवढा मोठा संग्रह त्या काळी असणे हे नक्कीच आश्चर्यकारक आहे. डेमेट्रिअस (Demetrius), झिनॉडोटस (Zenodotus), अपोलोनिकस (Appolonius), अरिस्टोफेनिस (Aristophanis) अरिस्टॉर्चस (Aristarchus), कॅलिमॅचस (Callimachus) या नामवंत मंडळीने या ग्रंथालयाचे काम पाहिले. त्यांनी अनेक ग्रंथ जमविले, त्यांची भाषांतरे केली व १२० विषयांत त्याचे वर्गीकरण करून सूचीही तयार केली.

- **फिनिशियन, आर्मेनियन व हिब्रू**

फिनिशियन हे व्यापारी वृत्तीचे लोक होते. व्यापाराच्या निमित्ताने जगातील समुद्रकाठच्या नागरी जीवनाशी फिनिशियन लोकांचा संबंध यायचा. व्यापार करता करता या जमातीने पॅपिरसद्वारा लेखनसंदर्भातील कला व तत्कालीन ज्ञान संप्रेषित केले. त्यावरून व्यापारासाठी आवश्यक असणारे लेखन त्यांना अवगत होते. आर्मेनियन लोकांनी मात्र त्यांची साहित्यिक भाषा विकसित केली होती. इजिप्तमधून किंवा फिनिशियामार्फत वर्णमालेची ओळख झाल्यावर त्यांचे लिखाण हे विचारांची आदानप्रदान करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरले. अरबांची आजची अक्षरे ही मूळ आर्मेनियन होती व येशू ख्रिस्ताची मातृभाषा आर्मेनियन होती. हिब्रू लोकांनी भाषेचा चांगला विकास केला होता. बायबलमधील 'जुना करार' (Old Testament) मुळात हिब्रूतच होता. प्राचीन हिब्रू लोकांच्या ग्रंथांविषयीची माहिती मात्र मिळत नाही.

प्राचीन भारतातील ग्रंथसंग्रहालये

सिंधू संस्कृती भारतातील सर्वात जुनी संस्कृती आहे. सिंधू संस्कृतीचा कालखंड अद्यापही इतिहासकारांना निश्चित करता आलेला नाही. उत्खननात ज्या मुद्रा (सील्स) सापडल्यात त्यावरील मजकूरही वाचण्यात अद्याप यश आलेले नाही. मात्र काहीतरी संदेश संप्रेषित करण्याच्या दृष्टिकोनातून हा मजकूर लिहिण्यात येत होता, म्हणजेच लिपीचा वापर करण्यात येत होता. मोहेंजोदडो लिपी ही भारत आणि पाकिस्तानातील ज्ञात असलेली सर्वात जुनी लिपी आहे. पाकिस्तानातील मंगमरी जिल्ह्यात हडप्पा आणि सिंध प्रांताच्या लार्काना जिल्ह्यात मोहेंजोदडो या गावी लिपी असलेल्या अनेक मुद्रा सापडल्या आहेत. १९२२ मध्ये जॉन मार्शल यांनी मोहेंजोदडो व हडप्पा येथे उत्खनन केले व त्यातून त्यांना ब्राह्मयुगीन संस्कृतीचा आविष्कार झाला. मोहेंजोदडो येथील मुद्रांवर किंवा खापरांवर लिहिलेले लेख हे उजवीकडून डावीकडे व काही ठिकाणी पहिली ओळ उजवीकडून डावीकडे व दुसरी ओळ डावीकडून उजवीकडे अशा पद्धतीने लिखाण झाले आहे. उत्खननात प्राणी व पक्ष्यांची चित्रेही सापडलेली असून त्या चित्रांच्या काही विशिष्ट भागांवर खुणा आहेत. काही खुणा पोटावर, काही शेपटीवर आहेत. या खुणांवरून काही तरी संदेशण होत असावे एखाद्या अंदाज बांधता येतो. अशा स्वरूपाचे लिखाण किंवा सांकेतिक चिन्हांचा मजकूर सिंधू संस्कृतीच्या काळी उपलब्ध होता एवढीच माहिती प्राप्त होते; मात्र ग्रंथालयांच्या संदर्भातील कोणतीही माहिती उपलब्ध नाही.

प्राचीन भारतात जी विविध विद्यापीठे स्थापन झाली होती त्यामुळे ग्रंथलेखन आणि ग्रंथसंग्रह निर्माण होण्याच्या दृष्टिकोनातून या विद्यापीठांचे योगदान मोठे आहे.

• तक्षशीला विद्यापीठ

प्राचीन भारतात तक्षशीला विद्यापीठ हे अध्ययनाचे फार मोठे केंद्र होते. तक्षशीला ही गंधर्व प्रांताची राजधानी होती. सध्या पाकिस्तानातील रावळपिंडी शहरापासून २० मैलांवर हे ठिकाण आहे. या विद्यापीठात वैद्यक साहित्य, तत्त्वज्ञान आणि अठरा शिल्पे यांवर अध्ययन-अध्यापन चालत असे. मिथिला, उज्जैन, राजगृह आणि बनारस येथून या विद्यापीठात विद्यार्थी येत असत. तक्षशीला विद्यापीठ अनेक कारणांसाठी प्रसिद्ध आहे. या विद्यापीठातील आचार्यात पाणिनी, आर्य चाणक्य, वैद्यराज चरक व जीवक यांसारख्या ऋषीमुनींचा अंतर्भाव होता. या विद्यापीठात एकूण ५०० विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात येत असे. त्यात १०१ राजघराण्यातील व अन्य परदेशी विद्यार्थ्यांचा समावेश असे. विद्यापीठाचे ग्रंथालय सुस्थितीत होते. त्यामध्ये हिंदुत्व, राज्यशास्त्र, साहित्य, वैद्यक व तत्त्वज्ञान या विषयासंबंधीचे वाचनसाहित्य संग्रहीत करण्यात आले होते. हूण लोकांनी ५ व्या शतकात 'तक्षशीला' या नगरीचा पूर्ण विध्वंस केला त्यात विद्यापीठ आणि ग्रंथालयही नाश पावले.

• नालंदा विद्यापीठ

इ.स. ४०० च्या सुमारास नालंदा विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली. चिनी प्रवासी युआन त्सांग यांनी आपल्या प्रवास वर्णनात या विद्यापीठासंदर्भातील माहिती लिहून ठेवली आहे. हे विद्यापीठ बौद्ध संस्कृतीचे केंद्र होते. बिहार राज्यातील पाटणा शहराच्या नैर्ऋत्येस ४० मैलांवर हे विद्यापीठ वसले होते. नालंदा विद्यापीठाचे ग्रंथालय मोठे होते. हजारो विद्यार्थी आणि शिक्षक हे कला आणि विज्ञानाच्या अभ्यासक्रमाशी निगडित असायचे. नालंदा विद्यापीठाचे ग्रंथालय हे तीन सुंदर इमारतींमध्ये विभागण्यात आले होते. ग्रंथालय विभागास 'धर्मगंज' असे नाव देण्यात आले होते, तर 'रत्नसागर, रत्नोदधी आणि रत्नरंजक' या नावाने तीन इमारती ओळखल्या जात. रत्नसागर इमारत ९ मजली होती, तर अन्य दोन इमारती ६ मजली होत्या. "बौद्ध धर्माचे आणि

अन्य विषयांचे वाचनसाहित्य या ग्रंथालयात उपलब्ध होते. एक चिनी प्रवासी इत्सिंग १० वर्षे या विद्यापीठात राहिला. त्याने ४०० संस्कृत ग्रंथांचा अनुवाद केला.

- **विक्रमशीला विद्यापीठ**

इ.स. आठव्या शतकात धर्मपाल राजाने विक्रमशीला विहाराची स्थापना केली. विक्रमशीला विद्यापीठ हे ४०० वर्षे बुद्धभिक्षूचे विद्याकेंद्र म्हणून अस्तित्वात होते. बिहारमधील भागलपूर शहराच्या पूर्वेस हा विहार बांधला. भारतातील विद्यार्थ्यांबरोबरच तिबेटमधीलही विद्यार्थी येथे अध्ययनासाठी येत असत. या विद्यापीठाचे महत्त्व एवढे वाढले की, तेथे ३००० विद्यार्थी राहत असत. विद्यापीठाला जोडून ग्रंथालय होते. चहुबाजूंनी तटबंदी असलेल्या या विद्यापीठाचा इ.स. १२०३ मध्ये बख्त्यार खिलजीने नायनाट केला.

- **उदंतपुरी विद्यापीठ**

इ.स. ७४९ मध्ये उदंतपुरी विद्यापीठ बांधण्यात आले. तिबेटियन मठाचे ते उत्कृष्ट अध्ययन केंद्र बनले. या विद्यापीठाच्या विकासासाठी पाला राजांनी सढळ हस्ते मदत केली, बौद्ध धर्माच्या होनयान पंथाचे ते चांगले केंद्र बनले. बौद्ध धर्माचा प्रसार करण्याच्या दृष्टिकोनातून लागणारे बुद्धभिक्षु तयार करणे हा उदंतपुरी विहाराचा प्रमुख भाग होता. अध्ययन-अध्यापनासाठी आलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी मोठा ग्रंथसंग्रह वा ठिकाण करण्यात आला होता.

मध्ययुगीन भारतातील ग्रंथालये

मोगल सम्राटांनी भारतामध्ये ग्रंथालये स्थापन करण्याचे कामी चांगले योगदान दिलेले आहे. मुस्लीम राज्यकर्त्यांनी सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रांबरोबरच शिक्षण आणि ग्रंथालयांच्या संदर्भात मोठ्या प्रमाणात बदल केले. तेराव्या व चौदाव्या शतकात खिलजी आणि तुघलक या राजघराण्यांनी राज्य केले. त्यांना विद्येबद्दल आस्था होती. प्रत्येक राजाकडे स्वतःचा ग्रंथसंग्रह असे. सुलतान जलाल उद्दीन खिलजी (१२९०) हा स्वतः कवी होता. त्याने आपला राजकीय किताबखाना (Imperial Library) स्थापन केला होता. या किताबखान्याचे प्रमुखपद सुप्रसिद्ध कवी अमीर खुसरो यांच्याकडे सोपविण्यात आले होते. केवळ खास तैनातीत उमरावांनाच म्हणजे इम्पेरियल हाऊसच्या सदस्यांना असलेला पांढरा पोशाख पुस्तकाध्यक्षांना बहाल करून एक प्रकारे त्यांचा सन्मान वाढविण्यात आला होता. सुफी निझामुद्दीन अवलिया या तत्कालीन मुस्लीम धार्मिक नेत्याने खाजगीरित्या निधी उपलब्ध करून त्यातून धार्मिक स्वरूपाची हस्तलिखिते जनतेसाठी वाचण्यास उपलब्ध करून दिलीत. महमद तुघलकाच्या कारकिर्दीत (इ.स. १२००-१३२०) दिल्लीच्या परिसरातून सुमारे एक हजार किताबखाने शाळांमधून होते.

बाबराने पहिली इम्पेरियल लायब्ररी १५२६ मध्ये स्थापन केली. त्याच्या ग्रंथालयात दुर्मीळ हस्तलिखितांचा मोठा संग्रह होता. हा संग्रह त्यास वडिलोपार्जित उपलब्ध झाला. बाबराचा मुलगा हुमायुन याने हा संग्रह आग्र्याला हलविला. आग्र्याला त्याचे 'खाना-ई-सदात' मध्ये ग्रंथालय होते. त्याच्या ग्रंथसंग्रहात हस्तलिखिते, पोर्टपोलिओ, चित्रकलेची पुस्तके तसेच उत्तम हस्तकलेचे नमुने संग्रहित करण्यात आले होते. हुमायुनचा मुलगा अकबर (इ.स. १५५६-१६०५) याने ग्रंथालयाच्या संदर्भात व्यवस्थापन, वर्गीकरण, पुस्तकसाठवणी (Storage) व्यवस्थित करण्यासाठी स्वतंत्र खाते निर्माण केले. अकबराचा मृत्यू १६०५ मध्ये झाला. त्या वेळेस इम्पेरियल लायब्ररीत २४००० पुस्तकांचा संग्रह होता. अकबराने आग्रा, दिल्ली व फतेपूर शिक्री येथे महाविद्यालये स्थापन केलीत. फतेपूर शिक्री येथे महिलांसाठी ग्रंथालयही त्याने स्थापन केले. 'आयन-ए-अकबरी' (Ain-e-Akbari) आणि अकबरनामा (Akbarnama) ही प्रसिद्ध पुस्तके त्याने लिहिली आहेत. जहांगीरच्या काळात (१६०५-१६३७) इम्पेरियल लायब्ररीचा संग्रह ६०००० पर्यंत गेला. जहांगीर

याने आपल्या कारकिर्दीत फर्मान काढून ज्या सरदारांना वारस नाही अशांचे किताबखाने (पुस्तकसंग्रह) इम्पिरियल लायब्ररीत समाविष्ट करावेत असे जाहीर करून टाकले. त्याच्या ह्या वटहुकुमावरून कित्येक खाजगी ग्रंथसंग्रह शाही किताबखान्यात जमा झाले. जहाँगीरच्या संग्रहात चित्रांचीही संख्या होती. 'जहाँगीरनामा' या त्याच्या चरित्रात्मक ग्रंथात त्याने चित्रकलेचीही हुबेहूब चित्रे काढून घेतली आहेत. मोगल हे विद्याप्रेमी असल्यामुळे नवीन बादशहा आला तरी ग्रंथालयाची त्यांची मिस्त कमी होत नसे. जहाँगीरनंतर शाहजहान गादीवर आला. त्याने ताजमहाल बांधला. तसेच त्याने दिल्लीत इम्पिरियल कॉलेज स्थापन केले. शाहजहानने शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. त्याच्या कारकिर्दीत इम्पिरियल लायब्ररी आणि म्युझियम दिल्लीतहलविण्यात आले. शाहजहान राजाच्या काळातच जेसुईट फादरीने चांगली ग्रंथालये आग्रा व दिल्ली येथे सुरू केली. या ग्रंथालयातील हस्तलिखिते पूर्वेकडील भार्षामध्ये जेसुईटने लिहिली होती. औरंगजेब १६५६ मध्ये सत्तेवर आला. त्याला इस्लामिक कायदा आणि धर्मग्रंथ वाचण्याची आवड होती. त्यामुळे या विषयावरील साहित्याची वाढ झाली होती.

मोगल काळातील ग्रंथालयाच्या इमारतीचे शिल्प तत्कालीन भव्य शिल्पाला साजेसे असे होते. संगमरवरी जमिनी, मोकळ्या हवेची जागा, मोठमोठ्या घडवंच्या असे ग्रंथालयाचे स्वरूप होते. व त्यात भूर्जपत्र व ताडपत्रावरील ग्रंथ व्यवस्थित लावून ठेवले जात. मुगलकालीन ग्रंथालयांचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्त्रीशिक्षणाला मिळालेली चालना. बाबराची मुलगी गुलबदन हिचे स्वतःचे ग्रंथालय होते. औरंगजेबाची मुलगी झेलनुलिसौं हिचाही ग्रंथसंग्रह होता. तर स्त्री-शिक्षणास वाव मिळण्यासाठी फतेपूर शिक्री येथे अकबराने स्वतंत्र ग्रंथालय स्थापन केले होते. अकबराच्या मृत्यूनंतर मोगल सत्ता दुबळी होत गेली. मराठे, राजपूत, मुसलमान, इत्यादींच्या सत्तासंघर्षात भारतभर अशांततेचे वातावरण निर्माण झाले. इ.स. १६०० मध्ये ब्रिटिशांनी ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना केली. दक्षिण भारतातील राजेरजवाड्यांनी स्थापन केलेली बरीच ग्रंथालये होती व आजही आहेत. तंजावरचे सरस्वती महाल ग्रंथालय १५३२ मध्ये स्थापन झाले. एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथालय म्हणून त्याची गणना केली जाते.

या ग्रंथालयाच्या ग्रंथसंग्रहात नायक राजांनी इ.स. १५३२ ते १६७३ या कालावधीत भर घातली. १६७५ नंतर मराठ्यांची सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर मराठी राजांनी त्यात भर घातली. राजे सरफोजी यांचा कार्यकाळ १७९७ ते १८३२ हा होता. त्यांनी ग्रंथालयात तमिळ, संस्कृत, प्राकृत, मराठी, व मोडी हस्तलिखितांचा व ग्रंथांचा अपूर्व असा संग्रह विकसित केला. यांबरोबरच इंग्रजी व फ्रेंच भाषेतील दुर्मिळ ग्रंथही त्याने जमा केले. या ग्रंथालयातील २०,००० हस्तलिखितांमधील ८००० खंड हे पाल्म वृक्षाच्या पानांवरील आहेत. बनारस, मिथिला, नाईडा आणि अन्य ठिकाणीही हिंदू अध्ययन केंद्रे कार्यरत होती. या हिंदू केंद्रांनी मध्ययुगीन भारतात ग्रंथालय विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. इ.स. १७९८ मध्ये लश्करी-द-गामाचे भारतात आगमन झाले, त्यायोगे ख्रिश्चनांचे ग्रंथालयांच्या विकासात चांगले योगदान घडवून आले.

मध्ययुगीन ग्रंथालयांचे संघटन आणि व्यवस्थापनात ग्रंथालय सेवकांना महत्त्व देण्यात आले होते. 'किताबदार' अथवा 'मुशरफ बदार' या नावाने सुलतानांच्या काळात ग्रंथपालांना ओळखले जायचे. ते ग्रंथपाल सरंजामी तत्वावर असत. मोगलांच्या काळात ग्रंथपालास 'निझाम' व सहायक ग्रंथपालास 'मुदलीन' किंवा 'दरोगा' असे संबोधले जायचे. अकबर आणि जहाँगीर यांच्या इम्पिरियल लायब्ररीसाठी 'निझाम' होते. मुक्तत्व खान हा जहाँगीरच्या काळात 'निझाम' होता. इतर प्रकारचा सेवकवर्ग म्हणजे हस्तलेखनकार, नकलनवीस, भाषांतरकार, बांधणीकार, कलाकुसर करणार्या व्यक्ती अशा स्वरूपाचा असायचा. भारतामध्ये १५५६ मध्ये प्रथम प्रिंटिंग प्रेस आला. प्रिंटिंग प्रेस

आल्यामुळे पुस्तकनिर्मितीच्या कामास चालना मिळाली. मध्ययुगीन काळात शेवटच्या टप्प्यामध्ये जैन भांडारातील हस्तलिखितांचा संग्रह लाकडी पेट्यांमध्ये ठेवण्यात येत असे. एका पेटीत १० ते १५ हस्तलिखिते ठेवण्यात येत असत.

मुगलकाळात पुस्तकांचे वर्गीकरण करण्यात येत असे. अकबरच्या इम्पिरियल ग्रंथालयात फलज्योतिष, कविता, वैद्यक, संगीत, तत्त्वज्ञान, भाषाशास्त्र, धर्मशास्त्र, परंपरा, टीकासंग्रह या विषयांमध्ये ढोबळमानाने वर्गीकरण करण्यात आले होते. जैन भांडारात वर्गीकरणाची जागा निश्चित करून त्या ठिकाणी ग्रंथसंग्रह ठेवला जाई व दाखल अंक देण्याचीही पद्धती होती. तालिकेत हस्तलिखिताचा क्रमांक, हस्तलिखिताचे नाव, पृष्ठे व काही वेळा लेखकाचे नाव दिले जाई.

मुद्रणकलेचा शोध हा जरी सोळाव्या शतकात लागला असला तरी तिचा प्रसार फार मोठ्या प्रमाणावर न झाल्यामुळे बहुतांशी ग्रंथ हे हस्तलिखित स्वरूपातच होते. एका पुस्तकाच्या अनेक प्रती करावयाच्या असल्यास त्यासाठी लागणारा वेळ, पैसा यांमुळे सर्वसामान्यांना ग्रंथसंग्रह करणे शक्य नव्हते. विद्येचा प्रसारही समाजातल्या ठरावीक घटकापर्यंतच मर्यादित असे. कवी, पंडित, संत, महंत, मठाधिपती, शास्त्री, कीर्तनकार, पुराणिक या व्यक्तींकडून ग्रंथाचा संग्रह केला जाई. राजे-महाराजे, सरदार, जहागीरदार, वतनदार यांचेही व्यक्तिगत स्वरूपात संग्रह असत.

संदर्भ

1. वरखेडे, र. ना. (२०००), ग्रंथप्रसाराच्या नव्या दिशा. ज्ञानगंगोत्री, १ (१), पृ. २६.
2. Ranganathan, S. R. (1956). Library manual. Mumbai : Asia Publishing House, p. 3.
3. Lexicon Universal Encyclopedia. (1983). New York: Lexicon Publication, v. 12, p. 314-315.
4. Prytherch, Ray (Comp.). (1990). Harrod's librarians' glossary of terms used in librarianship, documentation and the book crafts and reference book (7th ed.). Aldershot, Hampshire: Gower, p. 360.
5. Oxford English Dictionary. (1933). Oxford: Clarendon Press, v. 6, p. 868.
6. Ranganathan, S. R. (1940). Reference service and bibliography. Madras: Madras Library Association, p. 25.
7. मराठे, ना. बा. (१९७९). भारतीय ग्रंथालयांचा इतिहास. मुंबई: अभिनव प्रकाशन, पृ. २०-२१.
8. त्रिपाठी, एस. एन. (१९९९) ग्रंथालय समाज एवं ग्रंथालय विज्ञान के पाच सूत्र तथा प्रौढ शिक्षा में ग्रंथालयांची भूमिका. आगरा : वाई. के. पब्लिशर्स, पृ. २.
9. The World Book Encyclopedia. (1992). London: World Book International, v, p. 231.
10. भारतीय संस्कृतिकोश. (१९६५). पुणे: भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, खंड-३, पृ. २२.
11. लेले, रा. के. (१९७३). ग्रंथवर्णन आणि ग्रंथसूची. पुणे : जोशी, लोखंडे प्रकाशन, पृ. ३८.
12. मराठी विश्वकोश. (१९७६) मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, खंड ५, पृ. २१३.